

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Güz/Autumn, 2023, 11 (2), 467-488

ESBÂB-I NÜZÛLÜ TESPİT KONUSUNDA
TEFSİR KAYNAKLARINDA KARŞILAŞILAN PROBLEMLER

The Importance of Dating Verses and Surahs in Qur'an Interpretation

Mustafa Oktay GAMGA

T.C. Milli Eğitim Bakanlığı - Osmaniye. ogamga80@hotmail.com. Orcid: 0000-0002-8680-7854

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Received: 23.08.2024
Kabul Tarihi / Accepted: 23.10.2024
Yayın Tarihi / Published: 31.12.2024
Cilt / Volume: 11
Sayı / Issue: 2
Sayfa / Pages: 467-488

Atıf / Cite as: Gamga, Mustafa Oktay. "Esbâb-I Nüzûlü Tespit Konusunda Tefsir Kaynaklarında Karşılaşılan Problemler" (The Importance of Dating Verses and Surahs in Qur'an Interpretation). *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 11/2 (2024), 467-488. DOI: 10.17859/pauifd.1537891.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Ithenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. The Author declared that there is no conflict of interest

Finansal Destek / Grant Support: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 11 (2) 2024: 467-488

ESBÂB-I NÜZÛLÜ TESPİT KONUSUNDA

TEFSİR KAYNAKLARINDA KARŞILAŞILAN PROBLEMLER*

Mustafa Oktay GAMGA**

Öz

Bu araştırma, esbâb-ı nüzûlü tespit konusunda usûl kaynaklarında belirtilen kurallarla uyuşmayan problemli durumları ve literatürde tespit edilen hatalı uygulamaları ele almaktadır. Usûl âlimleri nüzûl sebepleriyle ilgili rivâyetlerin sıhhatini tespit konusunda âyetlerin doğru anlamlandırılabilmesi için mümkün merteye genel geçer kriterler tespit etmeye çalışmışlardır. Bunun için rivâyetlerde geçen ibare odaklı bazı usûl kâideleri belirlenmiştir. Ancak yapmış olduğumuz çalışmada bu kuralların tefsir literatüründe birbir geçerliliğinin olmadığını, müfessirlerin çoğu zaman rivâyetlerde nüzûl sebebine esas teşkil eden ifadeyi tefsir, tefsire işaret eden ifadeyi kesin sebep olarak değerlendirdiklerini müşahade ettik. Muhaddislerin hadislerin sıhhati için aradıkları genel şartlar esbâb-ı nüzûl rivâyetlerinde de gerekli sayılmıştır. Ancak bir âyetin nüzûl sebebi olarak literatürde çok fazla rivâyetin nakledilmiş olması içinden çıkılması zor problemleri beraberinde getirmektedir. Ancak âyetin nüzûlü vasatında gerçekleşen ve âyetin nüzûlüne asıl gerekçe teşkil eden hâdiseyi bildiren rivâyetin tespiti ve âyetin doğru anlamlandırılabilmesi için bu problemin çözümü de büyük önem taşımaktadır. Yapılan araştırmada zayıf değerdeki pek çok esbâb-ı nüzûl rivâyetinin aslında âyetin siyâk ve sibâkıyla oldukça uyumlu olduğu ama daha sahih olan rivâyetlerin siyâk ve sibâkla uyumlu olmadığı belirlenmiştir. Bu nedenle esbâb-ı nüzûlü tespitinde hadis kriteri yöntemleriyle tefsir rivâyetlerinin eleştiriye tâbi tutularak sonuca ulaşmaya çalışmanın her zaman doğru ve geçerli bir metod olmadığı anlaşılmıştır. Yapmış olduğumuz bu araştırma kapsamında âyetin nüzûlüne gerekçe oluşturan esbâb-ı nüzûlün tespiti için genel kabul gören esbâb-ı nüzûl kaynakları yanı sıra hadis, siyer ve tefsir külliyatı dönemlere göre genel olarak taranmış, literatürde usûl kaynaklarında belirtilen kriterlerin uygulanmasında karşılaşılan problemler ve usûle uymayan farklı uygulamalar tespit edilmiştir. Yapılacak olan çalışmalarda doğru anlamın tespit edilebilmesi için tefsir literatüründe karşılaşılan bu problemler göz önünde bulundurularak yol izlemenin daha isabetli sonuçlara ulaştıracağı önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Hadîs, Rivâyet, Esbâb-ı nüzûl, Sîret.

The Importance of Dating Verses and Surahs in Qur'an Interpretation

Abstract

This research deals with problematic situations that do not comply with the rules specified in procedural sources and erroneous practices identified in the literature regarding the determination of the reasons for the revelation of the verses. In determining the authenticity of the narrations regarding the reasons for revelation, Usul scholars have tried to determine as general criteria as possible in order to interpret the verses correctly. For this purpose, some procedural rules focusing on the phrases mentioned in the

* Yazarlar makalede Etik Kurul İzni gerektirecek bir durum bulunmadığını beyan etmiştir.

* T.C. Milli Eğitim Bakanlığı - Osmaniye. ogamga80@hotmail.com. Orcid: 0000-0002-8680-7854

narrations have been determined. However, in our study, we observed that these rules do not have direct validity in the tafsir literature, and that commentators often consider the statement that forms the basis of the reason for revelation in the narrations as tafsir, and the statement indicating tafsir as the definitive reason. The general conditions sought by the hadith scholars for the authenticity of the hadiths are also considered necessary in the narrations regarding the reasons for the revelation of the verses. However, the fact that too many narrations have been reported in the literature as the reason for the revelation of a verse brings with it problems that are difficult to solve. However, the solution of this problem is of great importance in order to determine the narration that tells the event that took place at the time of the revelation of the verse and which constitutes the main reason for the revelation of the verse, and to understand the verse correctly. In the research conducted, it was determined that many narrations of the reason for descent with weak values are actually quite compatible with the before and after of the verse, but the more authentic narrations are not compatible. For this reason, it has been understood that trying to reach a conclusion by criticizing the tafsir narrations using the hadith criterion methods in determining the reasons for the revelation of the verses is not always a correct and valid method. Within the scope of this research we have conducted, in order to determine the reasons for the revelation of the verse, the sources related to the reasons for the revelation of the generally accepted verses, as well as the hadith, sirah and tafsir corpus were generally scanned according to periods, and the problems encountered in the application of the criteria specified in the procedural sources in the literature and different practices that do not comply with the procedure were identified. has been made. In order to determine the correct meaning in the studies to be carried out, it is important that following the path taking into account these problems encountered in the exegetical literature will lead to more accurate results.

Keywords: Tafsir, Hadith, Narration, Reasons for descent, Sira.

Structured Abstract

This study covers the problematic situations that do not comply with the rules specified in the procedural sources regarding the determination of the causes of revelation and erroneous practices identified in the literature.

Usul scholars have tried to determine the general criteria for the correct interpretation of the verses in determining the authenticity of the narrations regarding the reasons for revelation. For this reason, some procedural rules focusing on transitional phrases in narrations were determined. Because the reasons for revelation is a discipline entirely related to narration, the general conditions sought by hadith scholars for the authenticity of the hadiths are also considered necessary in the narrations about the reasons for descent. However, the fact that too many narrations have been reported in the literature as the reason for the revelation of a verse brings with it problems that are difficult to solve but must be solved.

It is known that the reasons for descent contribute to correctly understanding the meaning of the verses, preventing erroneous interpretations, and especially accurate ijthad in the construction of judgments. It is almost impossible to understand some verses correctly without knowing the reason for their revelation. In this study, the problems encountered in tafsir sources in the context of Surah Al-Baqara in determining the reasons for the revelation of the verses are pointed out. The reason why Surah Al-Baqara was chosen for this study is that the revelation of Surah Al-Baqara covers almost the entire Medina period and that commentators generally state most of the discourses

they will express about the interpretation of the verses in this Surah while writing their tafsir.

In this study, in order to determine the reason for descent compatible with the reality mentioned in the tafsir narrations, the generally accepted sources of descent reasons as well as the hadith, sirah and tafsir corpus were scanned according to periods, and the problems encountered in the application of the criteria specified in the procedural sources in the literature and different practices that did not comply with the procedure were identified. For this purpose, by analyzing the literature, different narrations about a verse were identified, the degree of authenticity of the narrations were analyzed, and by comparing the expression patterns used in the narrations, an attempt was made to determine the narration compatible with the reality in the period of the revelation of the verse. During all these examinations, problems were tried to be identified by identifying preferences and practices that did not comply with the criteria mentioned in the procedural sources encountered in the literature.

In conclusion; as a result of the study, it was determined that the method related to the expression patterns used to determine the reasons for the revelation of the verses determined by usual scholars didn't have exact validity in the field of tafsir. Because, from time to time, commentators have evaluated the expression that constitutes the basis for the reason of revelation in the narrations as tafsir, and the expression indicating tafsir as the definitive reason, in the statements they prefer in interpretation.

Especially among the narrations about the reasons for the descent mentioned in the tafsir sources, there are many narrations that don't have sufficient accuracy in terms of hadith criteria. In our research, it has been seen that many narrations of weak value are actually quite compatible with the before and after of the verse, but the more authentic narration isn't compatible with the before and after. For this reason, it is understood that trying to reach a conclusion by criticizing the tafsir narrations using hadith criterion methods in determining the reasons for descent is not always a correct and valid method. In addition, by periodically analyzing the words and concepts used in the verse and evaluating them comparatively with the sirah information, it has been determined that applying a broad perspective method in line with the general flow of the verses will yield more accurate results.

It has been understood that it would be a wrong practice to evaluate the narrations of commentators who wrote works before the codification period, such as Muqatil b. Suleyman, with traditional hadith methods and exclude them from evaluation due to their lack of isnad. Because in the study, it has been seen that the narrations of the reasons for the undocumented descent conveyed by Muqatil are quite compatible with the before and after of the verses, and many of the commentators of the later period relied on his narrations in tafsir and preferred them to other narrations that have a valid measure of soundness in terms of hadith technique.

It is understood that some of the narrations of the reasons for descent and the interpretations they put forward that the early commentators included in their works weren't included in the works of the later period, especially in the narrated interpretations. In addition, it has been determined that the references made to the early period sources in the middle and recent period tafsir sources contain information that is not available in the early sources we currently have. This situation indicates the existence of serious information losses in the literature.

It is important that following the path in the studies to be carried out, taking into account these problems encountered in the tafsir literature, will be effective in forming opinions and will lead to more accurate results.

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerîm tüm insanları hidâyete erdirmek, onları dosdoğru bir yaşam biçimine kavuşturmak üzere nazil olmuştur. Kur'ân, getirmiş olduğu bilgilerle ahlâklı, faziletli bir hayatı temellendiren prensipler ortaya koymakta, Allah'a ve O'nun dinine imanı pekiştiren ilkeler belirleyerek yaşamı şekillendirecek bir anlayış inşa etmektedir.

Kur'ân'ın ekseriyeti öncelikle insan hayatını programlayan genel hedefleri belirlemek üzere inmiştir. Bu nedenle âyetlerin çoğu herhangi özel bir sebebe bağlı olmaksızın insanları hakka, hakikate, iyiye ve doğruya yönlendirmek, hidâyet ve rahmet olmak üzere inmiştir.¹ Fakat bazı âyetler, Rasûlullah'ın (s.a.v.) yaşamı esnasında cereyan eden olaylar veya içinden çıkılamayan problemlerin peşinden inmiştir. Sahabe, bu âyetlerin inişi sırasında Rasûlullah (s.a.v.) ile birlikte olayların gelişimine ve yaşanmasına, peşinden âyetlerin nüzûlüne tanıklık ettiler. Yaşanan bu olaylar bazen Allah'ın hükmünün açıklığa kavuşturacağı özel durumlar şeklinde, bazen de tüm toplum açısından umut olacak genel hükümleri kapsayan hâdiseler şeklinde cereyan ediyordu. Bazı zamanlar da sahabe, anlamadıkları bir konu hakkında İslâm'ın hükmünü öğrenmek için bizzat Allah Rasûlü'ne (s.a.v.) sorular soruyor ve hemen peşinden gerçekleşen olay, anlaşılmayan durum veya sorulan sorulara cevap niteliğinde gözlerinin önünde inen vahye şahit oluyorlardı.² Dolayısıyla âyetlerin doğru olarak anlaşılmasında bu yaşanmışlık büyük bir değer taşımaktadır. Hatta ilk zamanlarda tefsir denilince, sahabenin bizzat içinde yaşayıp şahit olduğu bu olayların zikredilmesinin anlaşıldığını söyleyebiliriz.

Âyetlerin anlamının tespiti, yanlış anlamalara engel olmak ve bilhassa ahkâm âyetlerinden doğru hüküm çıkarabilmek için esbâb-ı nüzûl rivâyetleri oldukça önem taşımaktadır. Ancak Kur'ân âyetlerinin tamamı için bir nüzûl sebebi belirlemek mümkün değildir. Ulemânın sadece beş yüz civarında âyetin nüzûl sebebi olduğunu tespit ettikleri³ belirtilmiş olsa da yalnızca Bakara sûresi'ni kapsayan dar çerçeveli bu çalışmada yüzlerce âyet hakkında pek çok rivâyetin bulunduğu bizzat şahit olduk. Bu sebeple ulemânın bildirdiği sayının doğru bir tespit olmadığı söylenebilir. Diğer âyetler ise müşahhas bir sebebe bağlı olmaksızın nâzil olmuştur. Çünkü Kur'ân bir hidâyet kitabıdır. Dolayısıyla insanları doğru davranışlara sevk etmek, onların hatalarına müdahale etmek ve iyiye, güzele yönlendirmek için ilâhî iradenin herhangi bir sebebe bağlı kalmaksızın bildiriler göndermesi ve yönlendirmelerde bulunması onun rehberliğinin bir gereğidir.

1 Bk. Celâluddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim (Mekke: y.y., ts.), 1/82; Muhammed Abdulazim ez-Zürkânî, *Menâhilu'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevvâz Ahmed Zümerli (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Gazâlî, 1995), 1/89; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 115.

2 Mennâ' Halil el-Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân* (Mısır: Mektebetü Vehb, 1995), 71.

3 Muhsin Demirci, "Esbâb-ı Nüzûl", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/360.

İbn Teymiyye (ö. 728/1328), önemli bir kısmı önceki peygamberlerin kıssaları ile âhirete dair haberlerden oluşan pek çok âyetin nüzûl sebebinin âyetin dışındaki herhangi bir olayda değil, bizzat bu âyetlerin kendi muhtevâ ve mânalarında aramak gerektiğini belirtir.⁴ Buna göre âyetlerin kâhîr ekseriyeti âyetin nüzûlü esnâsında gerçekleşen herhangi özel bir olay veya konuyla bağlantılı olarak değil, genel anlamda insanları ihtiyaç duydukları konularda bilgilendirip onları doğru yol üzere yönlendirmek, hayatın gâyesi ve gidişatı hakkında bilinçlendirmek veya hatalı uygulamalarında onları uyarmak ve yol göstermek amacıyla, onları hidâyete erdirmek üzere vahyedilmiştir. Dolayısıyla bu durum âyetin mâna ve mefhûmundan açıkça veya dolaylı olarak anlaşılabilir. Böylece aslında Kur'ân'ın herhangi bir âyetinin sebepsiz ve hikmetsiz olarak indiği düşünülemezse de usûl âlimlerince esbâb-ı nüzûl tabiri bilhassa belli bir amaca bağlı olarak inmiş bulunan âyetler için kullanılmaktadır.

Usûl âlimleri nüzûl sebepleriyle ilgili rivâyetlerin sıhhatini tespit konusunda âyetleri doğru anlamlandırabilmek için genel geçer kriterlerin tespitine çalışmışlardır. Bunun için de rivâyetlerde geçen ibare odaklı bazı usûl kâideleri belirlenmiştir. Bununla birlikte esbâb-ı nüzûl bütünüyle rivâyetle alâkalı bir disiplin olduğundan, muhaddislerin, hadislerin sıhhati için aradıkları genel şartlar esbâb-ı nüzûl rivâyetlerinde de gerekli sayılmıştır. Zirâ bir âyetin nüzûl sebebi, âyetin inişine şahit olan ve buna sebep olan durumu tespit eden bir sahabînin rivâyeti ile bilinebilir. Bundan dolayı müfessirler sahih bir rivâyete dayanmadan ictihâd, istidlâl ve muhakeme yoluyla nüzûl sebebinin tespit etme çabasını doğru bulmamışlardır.⁵

Bilhassa Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) verdiği şu bilgiye dikkât etmek gerekiyor; sahabe ve tâbiîn "Bu âyet şunun için indirilmiştir" dediklerinde, bununla kastettikleri yalnızca âyetin hangi durumda indiğini, yani nüzûl sebebinin nakletmek değildi, onların asıl belirtmek istedikleri şey âyetin kapsamış olduğu hükmü göstermekti.⁶ Nedim Serinsu bundan dolayı şu uyarıda bulunur: "Nüzûl sebepleriyle alâkalı rivâyetlerin bir kısmı, Kur'ân'ın ifade ettiği hüküm ve mânayı açıklamaya yönelik anlam merkezli rivâyetler olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca sebep-i nüzûl rivâyetleri Kur'ân bütünlüğü ve genel ilkeleri çerçevesinde değerlendirilmelidir. Aksi takdirde olumsuz sonuçların ortaya çıkması işten bile değildir. Âyetleri yalnızca nüzûl sebepleri çerçevesinde değerlendirmek ve bu sebeplerle sınırlandırmak, yorum zenginliğine engel olduğu gibi, ilâhî mesajın evrensel kimliğine de zarar verir. Bu da Kur'ân'ın genel perspektifinden yola çıkarak çözüm bulma girişimlerine engel oluşturur."⁷

Tüm âyetler için nüzûl sebebi olmasa da hatırı sayılır derecede âyetin nüzûlüne sebep olarak pek çok rivâyet nakledilmiştir. Ancak nüzûl sebepleri sahih rivâyetlere dayanmalıdır. Tefsir literatüründe bir âyetin nüzûlüne gerekçe olarak çok sayıda ve eşdeğer sıhhat şartlarında birbirleriyle çelişen rivâyetlerin bulunuyor olması nüzûle esas vâkıyla uyumlu rivâyetin tespitini oldukça zorlaştırmaktadır. Âyetin muhtemel nüzûl tarihi belirlenirken de benzer problemlerle karşılaşmaktadır. Tefsir literatürü incelendiğinde usûl âlimlerinin tespit ettiği ibare odaklı esbâb-ı nüzûl kriterlerinin

⁴ Takiyyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*, thk. Adnan Zarzur (Dimaşk: y.y., 1972), 46.

⁵ Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân*, thk. Kemâl Besyûnî Zağlul (Beyrut: y.y., 1991), 10.

⁶ Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebû'l-Fadl ed-Dimyâtî (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2006), 1/33.

⁷ Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'ân ve Bağlam* (İstanbul: Şule Yay., 2008), 173-174.

rivâyetler tahlil edilirken müfessirlerce farklı şekillerde değerlendirmeye alındığı ve bu nedenle farklı icthad ve te'villere kaynaklık ettiği görülmektedir. Bu sebeple esbâb-ı nüzûlü tespit konusunda klasik tefsir ve hadis usûlü kaynaklarının ortaya koyduğu verilerin genel anlamda geçerlilikleri olsa da zaman zaman tefsir literatüründe bu veriler gözardı edilerek sonuca ulaşılmaya çalışılmaktadır.

Bu çalışma tefsir kaynaklarında karşılaştığımız, esbâb-ı nüzûlü tespit konusunda usûl kaynaklarında belirtilen kurallarla uyuşmayan ve literatürdeki problemleri durumları kapsamaktadır. Bu çalışma için Bakara sûresinin tercih edilmiş olması hem sûrenin nüzûlünün Medine döneminin hemen hemen tamamını kapsamaması, hem de müfessirlerin genel itibarıyla tefsirlerini kaleme alırken âyetlerin te'vili konusunda dile getirecekleri söylemlerin çoğunu bu sûre çerçevesinde dile getirmeleridir. Aynı zamanda Bakara sûresinde yer alan âyetlerle ilgili esbâb-ı nüzûl rivayetleri oldukça fazla bir yekûn oluşturmaktadır.

Çalışmada müfessirlerin takip ettikleri metodların usûl kâideleriyle uyuşup uyuşmadığı incelenmiş ve bunun tefsire yansımaları araştırılmıştır. Bunun için literatürde mevcut esbâb-ı nüzûl rivayetleri hadîs, İslâm tarihi ve sîret kaynaklarıyla karşılaştırmalı olarak incelenmiş, rivâyetlerin vâkıyla uyumu tahlil ve tespit edilmiş, müfessirlerin yorum ve tercihlerinin ibâre odaklı değerlendirmelerle uyum gösterip göstermediği araştırılmak suretiyle elde mevcut tüm veriler dikkâte alınarak tefsir kaynaklarındaki problemler tespiti çalışılmıştır.

1. Tefsir Kaynaklarında Karşılaşılan Problemler

Âyetlerin esbâb-ı nüzûlü ile ilgili bilgiler rivâyetlere dayanmaktadır. Her ne kadar usûl âlimleri farklı rivâyetler arasından âyetin nüzûl vasatıyla bağlantılı hadiseyi tespit etmek için farklı yöntem ve kurallar belirlemiş olsalar da bu kuralların tefsir literatüründe müfessirler tarafından her zaman dikkâte alınmadığını söyleyebiliriz. Çünkü rivâyetler için belirlenmiş olan kural ve kriterlerin her zaman isabetli sonuçlar vermediği görülmektedir. Farklı tefsir rivâyetleri arasında yapılan tercihlerde hadis usûlünde belirlenmiş olan sıhhat şartları gözetilmekle birlikte daha zayıf olan rivâyetin müfessirler tarafından te'vilde tercih edildiği görülebilmektedir. Bu durumlar da tefsir kaynaklarında bazı problemleri beraberinde getirmektedir.

1.1. İbare Odaklı Problemler

Tefsir rivâyetlerinde bir âyetin esbâb-ı nüzûlünü belirtmek üzere pek çok rivâyet nakledilmektedir. Bu rivâyetlerde râvîlerin farklı lafızlar kullanması sebebiyle bunlardan hangisinin âyetin nüzûlü anında gerçekleşen hâdiseye, hangisinin tefsire işaret ettiğini tespit etmek için rivâyette kullanılan ibareye bakmak müfessirlerin kullandığı en uygun yöntemdir.

Bu ibarelerden “سبب نزول الآية كذا”/Âyetin nüzûl sebebi şudur” ifadesi kesin ve net olarak âyetin gerçek nüzûl sebebini belirtir, başka ihtimallere açık kapı bırakmaz. Bazen de “sebepe” lâfzı kullanılmaksızın âyetin hikâyesi anlatılarak, olayın peşinden âyetin indiğini belirten ifade kalıbının hemen başında (ف) harfi kullanılır “... فنزلت الآية...”/... Peşinden âyet nâzil oldu.” Bu kullanım biçimi de aynı şekilde âyetin nüzûl sebebine açık

bir şekilde delâlet eder.⁸ Bu ifadeler, rivayette anlatılan hususun âyetin esbâb-ı nüzûlü olduğuna açık delildirler.

Bazı zamanlarda da Rasûlullah'a (s.a.v.) bir soru sorulur ve hemen peşinden vahiy gelir. Böylece inen âyetlerle sorulan soruya cevap verilmiş olur. Rivâyet içerisinde ise ne sebep lâfzı ne de "fâ" harfi geçmez. Fakat rivâyetle bahsi geçen olayın, âyetin nüzûl sebebi olduğu makâm gereği kesin bir şekilde anlaşılmış olur. Diğer bir durum olarak da rivâyetlerde bazen ne sebep lâfzı, ne fâ ve ne de soruya binâen verilmiş bir cevap bulunmaz. Yalnızca "نزلت هذه الآية في كذا"/Bu âyet şu konu hakkında inmiştir" şeklinde bir ifade kullanılır. Bu tarz bir ifade, âyetle ilgili olayı nakletme cinsinden olmayıp, âyetle o hükme dair delil getirme cinsindedir.⁹

Usûl âlimleri bu şekilde rivâyetler içerisindeki esbâb-ı nüzûlü tespit edecek ifade kalıplarını belirlemiş olsalar da belirlenen bu ibare odaklı değerlendirmelerin çoğu zaman uygulamada geçerliliğinin olmadığı görülmektedir. Çünkü tefsir literatüründe bazı âyetlerin esbâb-ı nüzûlüne tam olarak delâlet eden lâfız kullanılırken müfessirin aslında tefsire işaret ettiği, ihtimal yollu ibarelerde de bazen esbâb-ı nüzûle tam olarak işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Bakara sûresi 115. âyette "Doğu da Allah'ındır batı da.. Her nereye yönelirseniz Allah'ın zâtı oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir" buyrulur. Bu âyetin esbâb-ı nüzûlü kapsamında sahabenin soğuk,¹⁰ karanlık,¹¹ bulutlu ve sisli¹² bir gecede kiblenin neresi olduğunu bilmeden farklı yönlere doğru namaz kıldıklarından, sabah olduğunda ise akşam namaz için yöneldikleri yönün kible istikameti olmadığını fark ettiklerinden bahsedilir. İbn Kesîr (ö. 774/1373) tüm bu rivâyetleri birbiri ardınca eserinde zikretmektedir. Bu hadislerden bir kısmında Hz. Peygamber'in de içinde bulunduğu seferden bahsedilirken bazılarında ise Hz. Peygamber'in Medine'de iken göndermiş olduğu seriyelerin yaşadığı hâdiseler anlatılmaktadır.¹³

Mukâtil (ö. 150/767), Tirmizî (ö. 279/892), Taberî (ö. 310/922), İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), ve İbn Kesîr (ö. 774/1373) tarafından rivâyet edilen bu hadislerin tamamında nüzûl sebebine tam olarak işaret eden (فَأَنْزَلَ اللَّهُ) lâfzı kullanılmıştır. Farklı zaman dilimlerinde gerçekleştiği anlaşılan bu haberlerde her ne kadar esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet eden (فَأَنْزَلَ اللَّهُ) lâfzı kullanılmış olsa da âyetin her bir olay akabinde indiği düşünülemez. Dolayısıyla bu ibarenin benzer olaylar üzerine âyetin indiğini

⁸ Muhammed Abdulazim ez-Zürkânî, *Menâhilu'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevâz Ahmed Zümerli (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Gazâlî, 1995), 1/96.

⁹ Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 1/31; Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 1/101.

¹⁰ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebî Hâtim er-Râzî (İbn Ebî Hâtim), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Abdullah b. Ahmed b. Ali el-Gâmidî (Dammâm/S. Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1986), 1/211.

¹¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki (Kâhire: Dâru Hicr, 2001), 2/454; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *Câmiu't-Tirmizî*, nşr. Sâlih b. Abdilazîz Âlu's-Şeyh (Riyad: Dârusselâm, 2000), "Tefsîr", 2.

¹² Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud Şahâte (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002), 1/133; Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân*, 40-41.

¹³ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd. (Kahire: Müessesetü Kurtuba, 2000), 2/32-33.

belirten tefsirî bir açıklama olduğu anlaşılmaktadır. Bu örnek, usûl kaynaklarında (فأنزل الله) ifadesinin esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet ettiği yönünde belirlenmiş olan bilginin bazen literatürde bu amaçla kullanılmadığını ortaya koymaktadır.

1.2. Zayıf Rivâyetlerin Sahih Rivâyetlere Tercih Edilmesi

Esbâb-ı nüzûl rivâyetlerinin tercihinde usûl âlimleri hadîs ulemâsının belirlemiş olduğu sıhhat derecelerini esas almışlardır. Diğer bir deyişle, rivâyetlerde sahih olanın zayıf olana tercih edilmesi esas kabul edilmiştir.¹⁴ Ancak âyetlerin esbâb-ı nüzûlü kapsamında geleneksel hadis kriterleri çerçevesinde zayıf yollarla nakledilen rivâyetlerden pek çoğu bazen âyetin fehvâsı ve nüzûl ortamı ile uyum göstermemektedir. Bu sebeple müfessirler bu gibi durumlarda usûl âlimlerinin belirlediği esaslara itibar etmemektedirler. Tefsir literatüründe bunun örneklerine sıkça rastlanmaktadır.

Meselâ; Bakara sûresinin başlarında “6. *Küfre saplananlara gelince, onları uyarsan da uyarman da onlar için birdir, inanmazlar. 7. Allah, onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Gözleri üzerinde de bir perde vardır. Onlar için büyük bir azap vardır.*” buyrulmaktadır. Bu âyetlerinin esbâb-ı nüzûlü kapsamında Ebû Cehil ve onun ailesinden beş kişinin kastedildiği;¹⁵ Bedir savaşında öldürülen müşrik bölük komutanlarının kastedildiği;¹⁶ Ebû Tâlib ve Ebû Leheb gibi müşrik Araplar’ın kastedildiği¹⁷ yönünde rivâyetler nakledilmiştir.

Ancak Mukâtil, Taberî ve Semerkandî’nin eserlerinde kâfirlerle kastedilenlerin inatçı yahudi bilginleri olduğuna dâir oldukça zayıf rivâyetler zikredilmektedir.¹⁸ Bu rivâyetler her ne kadar hadis kritiği açısından makbul rivâyetler olmasa da devamında gelecek olan ve yahudilerden bahseden konularla tam olarak örtüşmektedir. Pek çok müfessir de rivâyetlerin zayıflığına itibar etmeksizin burada kastedilenlerin yahudi hahamları olduğu yönünde kanaat belirtmişlerdir.¹⁹ Tefsirlerde nakledilen ve Hz. Peygamber’le yahudi din adamları arasında geçen bu tartışmalar tarih kaynaklarında da zikredilmektedir.²⁰

Yine Bakara sûresi 146. “*Kendilerine kitap verdiklerimiz onu öz oğullarını tanıdıkları gibi tanır. Buna rağmen içlerinden bir grup bile hakkı/gerçeği gizler. 147. Gerçek, Rabbinden gelendir. Sakın şüphelenenlerden olma.*” âyetlerinde bahsi geçen ehl-i kitabın “onu kendi öz oğullarını tanıdıkları gibi tanır” sözüyle kimin veya neyin kastedildiği konusu hakkında müfessirler farklı görüşler belirtmişlerdir. Mücâhid, Katâde ve diğer tâbiîn ulemâsı burada Hz. Muhammed’in (s.a.v.) peygamberliğinin

¹⁴ Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi’l-Kur’ân*, 82-87.

¹⁵ Vâhidî, *Esbâbu nüzûli’l-Kur’ân*, 25; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 1/27.

¹⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 1/259; Süyûtî, *Lübâbü’n-nukûl*, 11; Kurtubî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1/281.

¹⁷ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 1/27.

¹⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 1/ 84-87; Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 1/ 221; Ebû’l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, *Bahru’l-Ulûm*, thk. Ali Muhammed Muavviz vd. (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1993), 1/91-92.

¹⁹ Bk., Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 2006), 1/281; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 1/257-258.

²⁰ Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdulmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, nşr. Umer Abdusselam Tedmûrî (Beyrut: y.y., 1990), 2/ 172.

kastedildiğini belirtirken İbn Abbâs, İbn Cüreyc, Rabî b. Enes kiblenin Mescid-i Aksâ'dan Kâbe'ye çevrilmesi olduğunu söylemişlerdir.²¹ Tabersî âyette "onu" zamirinin merciinin ilim olduğunu ve bu ilimle de peygamberliğin ve kible işini bilmenin kastedildiğini belirtir.²² Elmalılı, Hz. Peygamberin, getirdiği apaçık âyetler ve mucizelerle risâletini ispat etmiş olduğunu ve ehl-i kitap ulemâsının onun peygamberliği konusunda en küçük bir şüphenin olmadığını çok iyi bir şekilde bildiklerini söyler.²³

Mukâtil b. Süleyman burada ehl-i kitabın tanıdıkları hakikatin, Kâbe'nin kible olarak belirlenmesi olduğuna dair senedsiz olarak zayıf bir rivâyet nakleder. Peşinden de bu âyetin nâzil olduğunu ifade eder. Buna ek olarak âyette kendilerine verildiği bildirilen kitabın, Allah'ın Yahudilere indirdiği Tevrat olduğunu ve bildikleri gerçeğin ise Beytullah'ın kible yapılması olduğunu açıklar. Ayrıca âyetin Hz. Peygambere bu konuda en küçük bir şüphe etmemesi ikâzında bulunduğunu belirtir.²⁴ Mukâtil'in naklettiği rivâyetin ardından tefsir anlamında yapmış olduğu açıklamalar, âyetin öncesinde işlenen konular ile tam olarak örtüşmektedir. Önceki pasajlarda Yahudi ve Hıristiyan ziyaretçilerin Medine'ye gelerek Hz. Peygamber'in huzurunda hem Hz. Peygamberle hem de birbirleriyle tartışmaları, bu tartışmalarda bahsi geçen konular²⁵ ve sonrasında kiblenin Kâbe istikametine çevrilmesinden rahatsızlık duyan Yahudilerin sorgulamaları²⁶ âyetlerin akışı ile tam olarak uyum göstermektedir. Dolayısıyla Mukâtil'in nakletmiş olduğu hâdis Bakara sûresindeki bu âyetlerin asıl nüzûl sebebinin açıklamaktadır. Buna göre âyette ehl-i kitabın kendi çocuklarını tanıdıkları gibi bildikleri konu, kiblenin Kâbe olması gerçeğidir.

Bu tip rivâyetlerden birçoğu siyâk ve sibâkla oldukça uyumlu, diğer âyetlerle ilgili olarak bildirilen rivâyetlerle de örtüşmektedir. Buradan yola çıkarak rivâyetlerin sadece senedine bakılmak suretiyle bir değerlendirme yapılması ve hadis kritiği açısından itibar edilmeyip reddedilmesinin tam anlamıyla her zaman geçerli bir usûl olmadığı söylenebilir. Müfessirlerin bir kısmı da zaten usûl alimlerinin belirlediği bu prensibe her zaman riâyet etmemişlerdir.

1.3. Literatürde Görülen Bilgi Kayıpları

Tefsir literatüründe zikredilen tefsir ve te'vil kapsamında birçok rivâyet ve görüşün, önceki devirlerde zikredilen kaynaklardan istinsâh yoluyla nakledildiği bilinmektedir. Müfessirler genellikle geçmişin birikimi üzerine ekleyecekleri şeyler varsa, bunları diğer görüşleri zikrettikten sonra uygun bir tarzda gerekçelendirerek belirtirmişlerdir. Müfessirlerin, kadîm bilgileri gözardı ederek nevzuhûr bir yaklaşımla âyetin tefsirinde bağlamından kopuk bir açıklama yapmaları elbette ki düşünülemez. Ancak yer yer ilk devir müfessirlerinin eserlerinde zikrettikleri bazı bilgilerin ileriki dönemlerdeki eserlerde bulunmadığı, fakat kaynaklarda geçmeyen bir kısım bilgilerin ilk dönem eserlerinde bulunduğu görülmektedir.

Bakara sûresi 207. *"İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah'ın rızasını kazanmak için kendini fedâ eder. Allah da kullarına çok şefkatlidir."* âyetinin esbâb-ı nüzûlü bağlamında

²¹ Kurtubî, el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân, 2/447.

²² Tabersî, Mecmau'l-beyân, 1/318.

²³ Elmalılı, Hak Dîni Kur'ân Dili, 1/531.

²⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2/148.

²⁵ İbn İshâk, Sîret, 1/252; İbn Hişâm, Sîret, 2/42.

²⁶ Taberî, Câmiu'l-beyân, 2/623.

Sa'lebî (ö. 427/1035) ve Begavî'nin (ö. 516/1122) zikrettiği,²⁷ İbn Abbâs (ö. 68/687) ve Dahhâk'tan (ö. 105/723) nakledilen ve âyeti Recî vak'ası şehitleriyle ilişkilendiren rivâyet ne daha önceki devir müfessirleri, ne de sonraki devirde yaşayan müfessirler tarafından bu âyetle ilişkilendirilmemiştir. Rivâyette esbâb-ı nüzûle ihtimal yollu delâlet eden lafzın (نزلت في) kullanılmış olması da bu açıklamanın tefsir bâbında yapılmış bir ilişkilendirme olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir.

Mukâtil Bakara sûresi 224. "Yeminlerinizde Allah'ı (O'nun adını), iyilik etmenize, O'ndan sakınmanıza ve insanların arasını düzeltmenize engel kılmayın. Allah işiten ve bilendir." âyetinin, Hz. Ebûbekir'in, oğlu Abdurrahmân'a Müslüman oluncaya kadar onunla sıla-i rahimde bulunmayacağına dâir yemin etmesi üzerine nâzil olduğunu belirtir.²⁸ Mukâtil'in bu rivâyeti ihtimal belirten lâfızlarla kurulmuş ve muhtemelen tefsir maksatlı bir açıklamayı kapsamaktadır. Ancak bu rivâyete sonraki devirlerde kaleme alınan tefsir eserlerinde de rastlanılmamaktadır. Bu duruma sonraki devirlerde yaşayan müfessirlerin bu bilgiye ulaşamamaları veya bu rivâyete itibar etmemeleri ile açıklama getirilebilir.

Ancak yine de nice zayıf kanaatleri ve uydurma rivâyetleri sırf bilgi olarak eserlerine kaydeden, rivâyete dayalı tefsiri esas alan müfessirlerin en azından bu rivâyeti tenkide tabi tutarak eserlerinde zikretmeleri beklenirdi. Bu durum bir açıdan tefsir rivâyetlerindeki önemli bilgi kayıplarının mevcudiyetini göstermesi açısından dikkate değerdir.

1.4. Tarihi Süreçte Literatürde Yer Alan İstinsah Hataları

Sonraki devir müfessirlerinden bazıları, önceki devirde yaşamış müfessirlerden bazen bir hadis, bazen bir görüş veya bilgi naklinde bulunmaktadırlar. Zaman zaman bu müfessirlerin mürâcaat kaynaklarını incelediğimizde eldeki kaynaklarda bu bilginin mevcut olmadığına şahit olunmaktadır.

Meselâ İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) Bakara sûresi 119. âyetindeki "Sen cehennemliklerden sorumlu tutulacak değilsin." sözüyle alakalı Mukâtil'den "Hz. Peygamber'in (s.a.v.) 'Şâyet Allah Teâlâ, Yahudilerin başlarına musîbetlerini göndermiş olsaydı îmân ederlerdi' dedi. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu" dediğini nakleder.²⁹ Aynı rivâyeti Mukâtil'den Kurtubî (ö. 671/1273) de nakletmiştir.³⁰ Ancak Mukâtil'in elimizdeki tefsir nüshasında böyle bir rivâyete rastlayamadık.³¹ Farklı zaman dilimlerinde yaşayan iki farklı müfessirin aynı kişiden naklettiği bir bilginin kaynağına ulaşılabilmesi, aradan geçen uzun zaman sürecinde bu bilginin eser istinsahları yapılması esnasında kaybolduğunu düşündürmektedir. Ayrıca İbnü'l-Cevzî öncesindeki müfessirlerin eserlerinde de bu bilgiye rastlanmamaktadır.³²

²⁷ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 5/272-281; Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdusselâm vd. (Riyâd: Dâru Taybe, 1991), 1/236-237.

²⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 1/192.

²⁹ Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, thk. Züheyr Şâviş (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1984), 1/137.

³⁰ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, 2/343.

³¹ Bk., Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâ'it-türâsî'l-Arabî, 2002), 1/134-135.

³² Bk., İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 1/414-415; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/480-484; Semerkandî, *Bahrü'l-ulûm*, 1/154-155; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 1/142-143.

1.5. Tefsirde Anakronizm

Bazı müfessirlerin tefsir adına yapmış oldukları yorumlarda tarihi yanlışlıklara düştüklerine şahit olunmaktadır. Uyumsuz bir tarihi hâdiseyi âyetin nüzûlü ile ilişkilendiren ve "Tefsirde Anakronizm" olarak nitelendirebileceğimiz bu tür yorumların silsile yoluyla günümüze kadar nakledilmiş olmaları da ayrıca düşündürücüdür. Bu durumun bir yanılısına mı yoksa bilinçli bir uygulama mı olduğu esbâb-ı nüzûle yüklenen anlam ve kapsam noktasında tartışılması gereken bir konudur. Zira konunun erbâbı tarihçi müfessirlerin azımsanmayacak miktarda âyeti bu türden ilişkilendirmelerle tefsire yönelmesi oldukça dikkât çekicidir. Bu konuda birkaç örnek olarak şunlar zikredilebilir:

Bakara sûresi 114. "*Allah'ın meşiclerinde O'nun adının anılmasına engel olan ve onların harap olması için çalışandan daha zâlim kim vardır! Aslında bunların oralara ancak korka korka girmeleri gerekir. Bunlar için dünyada bir rezillik ve âhirette de büyük bir azap vardır.*" âyetini Mukâtil, Roma kralı Biblis'in oğlu Antiohos ve onunla birlikte hareket eden Romalılar ile ilişkilendirerek tefsir eder ve bu şahıstan daha zâliminin bulunmadığını sözlerine ekler.³³ Ancak tarih kayıtlarında Yahudilerle münasebetleri bulunan böyle bir şahsın mevcûdiyeti ile alakalı tam bir bilgi tespit edilememiştir. Kaynaklarda Roma kralları içinde Biblis veya Biblios ismine de rastlanmamıştır. Ayrıca sonraki devir müfessirlerinin bu açıklamayı dikkâte almamaları ve herhangi bir nakilde bulunmamaları da onların bu bilgi konusunda tereddüt yaşamalarına veya bu bilginin geçerliliğine itimat etmediklerine delil kabul edilebilir.

Taberî, bu âyetin Buhtunnasr'ın Mescid-i Aksâ'yı tahrip etmesi ve tüm Yahudileri sürgün etmesiyle ilişkilendirerek burada Hıristiyanların kastedilmesinin daha doğru bir kanaat olacağını söylemektedir. "Çünkü Hıristiyanlar, Beytü'l-Makdis'i tahrip etmeye çalışmışlar, bu konuda Buhtunnasr'a yardım etmişler ve İsrâiloğullarının Mü'minlerini, Buhtunnasr oradan ayrılıp ülkesine döndükten sonra bile orada namaz kılmaktan men etmişlerdi. Durum böyle olunca âyetin te'vîlinin Hıristiyanlar şeklinde olması âyetler arası uyum ve irtibat bakımından daha isâbetli bir yaklaşım olacaktır."³⁴

Vâhidî (ö. 468/1076) de bu âyeti Romalı Titus (M.S. 39-81) ve Hıristiyan arkadaşlarıyla ilişkilendirmektedir.³⁵ İbn Ebî Hâtim ve Semerkandî ise bu âyette Hıristiyanların kastedildiğine dâir rivâyetleri İbn Abbâs ve Mucâhid'e (ö. 103/721) dayandırarak nakletmektedirler.³⁶

Hıristiyanlık, bilindiği gibi Hz. İsâ ile birlikte başlamıştır. Buhtunnasr ise M.Ö. 605-562 yılları arasında hüküm sürmüş, yani Hıristiyanlıktan yaklaşık altı yüz yıl önce yaşamış ve Kudüs'ü ve Mescid-i Aksâ'yı tahrip ederek Yahudileri katletmiş zalim Bâbil kralıdır. Romalı Titus da milattan sonra 30'lu yıllarda yaşamış bir Roma kralıdır. Bu sebeple Buhtunnasr'ın Hıristiyanlarla ilişkilendirilmesi tarihî bir yanlış ve fâhiş bir hatadır. Âyetin nüzûlünün Roma kralı Titus'la ilişkilendirilmesi de anlaşılacak

³³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1/132.

³⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/ 444-445.

³⁵ Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân*, 39.

³⁶ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Abdullah b. Ahmed b. Ali el-Gâmidî (Dammâm/S. Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzi, 1986), 1/210; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, 1/151.

derecede problemlı bir yorumdur. Bu yorumu bazı müfessirlerin de tenkit ettiği görölmektedir.³⁷

Bakara sûresi 207. “İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah'ın rızasını kazanmak için kendini fedâ eder. Allah da kullarına çok şefkatlidir.” âyetinin Semerkandî Suheyb b. Sinân ile birlikte ashabtan Ammâr'ın babası Yâsir, annesi Sümeyye, Habbâb b. Eret ve diğer, müşrikler tarafından şiddetli eziyet gören Müslümanlar hakkında nâzil olduğu yönünde açıklamalarda bulunmaktadır.³⁸ Ammâr'ın babası ve annesi Yâsir ile Sümeyye Mekke devrinde açık tebliğ döneminin ilk yıllarında, İslâm'ın 5. yılında şehid olmuşlardı.³⁹ Bu âyet ise Medine döneminde nâzil olmuştur ve açık bir şekilde aralarında en erken 9-10 yıl gibi bir süre bulunmaktadır.

Âyetin sebab-i nüzûlünü Kur'ân'ın nüzûl süreci haricinde bir başka zaman dilimiyle ilişkilendirerek yorumlar çıkarma usûlüne Taberî'de ve aynı âyeti milat öncesi Roma kralı ile irtibatlandıran başta Mukâtil olmak üzere daha başka erken dönem müfessirlerinde de rastlanmaktadır. Taberî gibi tarihçi ve müfessir bir âlimin böylesine bâriz bir hataya, anakronizme düşmesi oldukça yadırganacak bir durumdur. Ayrıca onun nüzûl ortamı ile ilişkilendirdiği olayın zaman farkını hesaplayamaması veya böyle bir konuda azımsanmayacak kadar fazla hataya düşmesi aklın kabul edemeyeceği bir durumdur.

Kanaatimizce bu durum, o tarihlerde “nüzûl sebebi” kavramına yüklenen misyon ve mâna ile bağlantılı olabilir. Muhtemelen Taberî ve bu anlayışta olanlar, “nüzûl sebebi” kavramını tefsirî anlamda âyetin anlam dünyası dâhilindeki tüm olaylarla ilişkilendiren geniş perspektifli bir yaklaşımla değerlendirmektedirler. Bu noktada Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın (1878-1942) “Müfessirlerin ekseriyeti âyetin asıl sebab-i nüzûlü olarak, Beyt-i Makdis'i tahrip eden Rum ve Hıristiyanları zikretmişlerdir. Bazıları da müşrikler hakkında indiği kanaatindedirler.” demek suretiyle her iki görüşü cem yoluna gitmesi ve “En doğrusu bu âyet, Hıristiyanların müşriklerle müşterek vasıfları olan şirk hakkındadır. Buhtunnasr, müşrik Rumlar ve Hıristiyanlar aynı fiilde iştirak etmiş ve Arap müşrikleri de Kâbe hakkında kısmen bunlara benzemişlerdir” demesi, bunu da Mekke müşriklerinin Rasûlullah'ı (s.a.v.) ve Müslümanları Kâbe'yi ziyâretten engellemeleri ile ilişkilendirmesi⁴⁰ meselenin farklı bir bakış açısıyla değerlendirildiğini göstermektedir. Anlaşıldığı kadarıyla âyetin anakronik olarak farklı zaman dilimindeki bir hâdisle ilişkilendirilmesi, geçmiş dönem müfessirlerinin bunu tefsire aykırı bir durum olarak görmemelerinden kaynaklanmaktadır. Semerkandî'nin, Medîne'nin ikinci yılından sonra nâzil olan Bakara sûresi 207. âyeti Mekke döneminin ortalarında işkencelere mâruz kalan Yâsir ailesi ve Habbâb b. Eret gibi mazlûm Müslümanlarla ilişkilendirerek yorumlaması âyetin tefsiri bağlamında yapılan bir yorum olarak düşünölmelidir.

³⁷ Bk., Ebûbekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sâdık Gamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1992), 1/75; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 4/10; Subhi Sâlih, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân* (İstanbul: Dersaadet, ts.), 138-139.

³⁸ Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, 1/196-197.

³⁹ Bk., Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 1/229; Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh es-Süheyli, *er-Ravzu'l-ünuf (es-Sîretü'n-Nebeviyye ile birlikte)*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts), 2/86-87.

⁴⁰ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 1/473-475.

Dolayısıyla bu durumun, bugün “esbâb-ı nüzûl” kavramına bizim yüklemiş olduğumuz “âyetin indiği anda gerçekleşen hâdis” biçiminde dar çerçeveli anlamdan kaynaklanan bir problem olduğu düşüncesindeyiz. Kadîm müfessirlerin bu uygulaması, ilâhi takdir gereği Kur’ân’ın levh-i mahfûzda insanlık tarihi öncesinde mevcut bulunup, nüzûl zamanı geldiğinde ilgili olaylar üzerine âyetlerin parça parça indirilmiş olması doktrini⁴¹ ile de oldukça uyumludur. Yâni Allah Teâlâ Kur’ân’ı herhangi bir olayla ilişkili olmaksızın insanlara hidâyet yollarını göstermek, ilâhî rızâya aykırı davranışlarından dolayı onları ikâz edip uyarmak için tarih öncesinde levh-i mahfûzda kayıt altına almış; insanlık yaratıldıktan sonra onlar için yaşanması ve anlaşılması kolay olsun diye hayat seyri içerisinde cereyan eden olaylarla ilgili âyetleri seçerek parça parça peygamberine vahyetmiştir. Dolayısıyla inen âyetler, yalnızca vahyin gönderildiği zaman dilimi değil, kıyâmete kadar insanlık tarihinde gerçekleşmiş ve gerçekleşecek tüm hâdiseleri kuşatacak anlam dünyasını kapsayacak şümûlde indirilmiştir.

Bu bakış açısı, kanaatimizce bugün anakronik olarak tarif edilen ve hatalı bir yaklaşım olarak düşünülen kadîm müfessirlerin mantığını anlamayı kolaylaştıracaktır.

1.6. Zamirin Mercii Problemi

Tefsirde zamirin mercii konusu müfessirin bilmesi gereken önemli kurallar içerisinde yer almaktadır. Çünkü âyetlerdeki zamirin mercii ile ilgili farklı anlayışlar, âyetin farklı biçimlerde anlaşılmasına sebep olabilmektedir. Bu da âyeti bazen yanlış anlamlara sevk edebilmektedir.⁴²

Bakara sûresi 146. âyette “*Kendilerine kitap verdiklerimiz onu öz oğullarını tanıdıkları gibi tanır. Buna rağmen içlerinden bir grup bile bile hakkı/gerçeği gizler.*” buyrulmaktadır. Âyetlerde geçen zamirin mercii konusu, öteden beri tefsirde müfessirlerin en çok zorlandıkları hususlardandır. Âyette bildirilen Yahudi ve Hıristiyanların kendi evlatlarını tanıdıkları gibi bildikleri ve “o/onu” zamiri ile kastedileni müfessirlerin kâhir ekseriyeti Hz. İbrâhim’in kiblesi Kâbe olarak açıklamışlardır.⁴³ Yakın zamanlarda yazılan meâllerde ise bu zamirin “Hz. Muhammed” olarak anlamlandırıldığı görülmektedir.⁴⁴ Elmalılı (1878-1942) ile Hasan Basri Çantay (1887-1964) da burada Hz. Peygamber’in kastedildiği ile ilgili uzun açıklamalara girmekte ve Kâbe konusuna hiç değinmemektedirler.⁴⁵

⁴¹ Subhi es-Sâlih, *Mebâhis*, 55; bu doktrinin tahlili için ayrıca bk.; İshak Özgel, “Kur’ân’ın Üç Aşamalı Nüzûlü Anlayışının Lügavî Temelleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Araştırmalar-İnsan Bilimleri Araştırmaları-*, 3/5 (2001), 89-114; Davut Ağbal, “Kur’ân’ın Üç Aşamalı İndirilişi”, *AUİD*, 6/10 (2018), 73-100.

⁴² Böylesine önemli bir konuda, Süyûtî’nin (ö. 911/1505) beyanına göre İbnu’l-Enbârî (ö. 328/940) Kur’ân’da geçen zamirler hakkında iki ciltlik bir eser kaleme almıştır. (Bk., Celâluddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhim (Mekke: y.y., ts.), 1/597).

⁴³ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 1/254; Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 2/671-674; Semerkandî, *Bahru’l-Ulûm*, 1/166; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, thk. Halid b. Avn el-Fezzî (Cidde: Dârü’t-Tefsîr, 2015), 4/189-191.

⁴⁴ Bk., Hasan Basri Çantay, Abdalbâki Gölpınarlı, A. Fikri Yavuz, Adem Uğur, Ali Bulaç, Ahmet Tekin, Bayraktar Bayraklı, Diyânet Vakfı Meâli, Şaban Piriş, Bekir Sadak meâlleri.

⁴⁵ Elmalılı, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, I, 531; Hasan Basri Çantay, *Kur’an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, nşr. Mürşid Çantay (İstanbul: Elif Ofset, 1990), 1/42.

Tefsir literatüründe ilk dönemlerde Mâverdî'ye (ö. 450/1058) kadar zamir Kâbe olarak te'vil edilirken, ondan itibaren "hû" zamîri ile yalnızca Kâbenin değil, aynı zamanda Hz. Peygamber'in risâletine dair hususiyetlerin de kastedildiği bilgisi yer alır.⁴⁶ Yukarıda belirtildiği gibi yakın döneme geldiğimizde ise yapılan yorumlarda Kâbe konusuna hiç değinilmemektedir.

Âyetin te'vîlinde Mâverdî'ye kadar Kâbe haricinde başka bir yorumun dile getirilmemiş olması ve bu dönemden sonra tefsirlerde zamirin tefsirinde Kâbe'ye ek olarak Hz. Peygamberin risâletine dair hususların da zikrediliyor olması, ardından yakın dönem içerisinde ilk devirlerdeki yapılan yorumun tümünden iptal edilip yerine Hz. Peygamber'in konması, tefsir tarihi açısından oldukça dikkât çekici bir durumdur. Bizim kanaatimiz de âyetin sibâkında kıblenin Kâbe'ye çevrilmesinden bahsedilmesi sebebiyle, ehl-i kitabın tanıdığı ve bile bile inkâr ettikleri gerçeğin, kıblenin Kâbe istikâmetine çevrilmesi hâdisesi olduğu yönündedir.

Biz burada, literatür içerisinde zamirle kastedilenin "Kâbe" olduğu gerçeğinin iptal edilerek yalnızca "Hz. Peygamber" ile açıklanmasını doğru bulmuyoruz. Ancak geçmiş dönem içerisinde âyetin devamında zikredilen "*Buna rağmen içlerinden bir grup, bile bile gerçeği gizler*" sözünde "gizlenen gerçeği" İbn Ebî Hâtim, Mücâhid'den gelen bir tefsirle Hz. Muhammed (s.a.v.) olarak belirtmektedir. Zira ehl-i kitap, yanlarındaki Tevrat ve İncil'de onun niteliklerini yazılı olarak buluyorlardı.⁴⁷ Dolayısıyla zamirin tefsirinde sonraki müfessirlerin birincil anlam olan Kâbe açıklamasına ek olarak Hz. Peygamber'i zikretmeleri, onların İbn Ebî Hâtim'deki bu bilgiye itibar ettiklerini düşündürmektedir.

1.7. Hadîs Rivâyetlerinin Değiştirilerek Tefsirde Kullanımı

Tefsir literatüründe nakledilen rivâyetlerden bir kısmı, hadis kaynaklarında da geçmektedir. Ancak hadis kaynaklarında geçen ve âyetin tefsiri kabilinden nakledilen bazı rivâyetlerin, tefsir literatüründe esbâb-ı nüzûl formuna çevrildiği görülmektedir. Bu durum âyetin anlamını yanlış mecrâlara sevk etmesi yanısıra gerçek nüzûl sebebinin tespitinde problemler yaşanmasına da sebep olabilmektedir.

Bakara sûresi 188. "*Aranızda birbirinizin mallarını haksız yere yemeyin. İnsanların mallarından bir kısmını bile bile günaha girerek yemek için onları hakimlere (rüşvet olarak) vermeyin.*" âyetinin sebep-i nüzûlü olarak müfessirler İmruü'l-Kays ile Abdân b. Eşvâ'nın bir arazi konusunda dâvâlaştıkları, her ikisinin de arazinin kendisinin olduğu yönünde iddiada bulunup karşı tarafı yalanladıklarına dair rivâyete yer verirler. Mesele Hz. Peygambere arz edilir ve o da bu arazinin kendilerine ait olduğuna dair yemin

⁴⁶ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed. el-Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-uyûn*, thk. es-Seyyid b. Abdilmaksûd, (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts), 1/204; Abdulkâhir Cürçânî, *Dürcü'd-Dürer fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Tal'at Ferhat-Muhammed Edîb Şekûr (Amman: Dâru'l-Fikr, 2009), 1/261-262; Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *el-Vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-azîz*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Beirut: Dâru's-Şâmiyye, 1995),1/137-138; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 1/164; Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Tefsîrü'l-Keşşâf*, thk. Halîl Me'mûn Şihâ (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 2009), 1/103; İbn Atıyye el-Endelûsî, *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-Azîz*. thk. Abdullâh b. İbrâhîm el-Ensârî vd. (Katar: Dâru'l-Hayr, 2007), 1/378; Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. thk. Zühayr Şâviş (Beirut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1984), 1/157.

⁴⁷ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 1/256.

etmelerini ister. İmruü'l-Kays yeminden kaçır ve bu olay üzerine âyet nâzil olur.⁴⁸ İbn Aşûr (1879-1973) ise bu rivâyeti Müslim'in (ö. 261/875) kaydettiğini ancak orada bu âyetin bu ikisi hakkında indiğine dair bir bilginin zikredilmediğini belirtir.⁴⁹

Yine Bakara sûresi 272. "*Onları hidâyete erdirmek sana ait değildir. Fakat Allah, dilediğini hidayete erdirir. Hayır olarak ne harcarsanız, kendiniz içindir. Zaten siz ancak Allah'ın rızasını kazanmak için harcarsınız. Hayır olarak her ne harcarsanız karşılığı size tastamam ödenir.*" âyeti ile ilgili olarak müfessirler bu âyetin nüzûlünde hicretten sonra Hz. Esmâ'nın müşrik olan annesinin Medine'de kendisini ziyarete geldiği ve onun da durumu Hz. Peygamber'e sorması üzerine nazil olduğu bilgisine yer vermişlerdir. Bu rivâyeti Mukâtil, Semerkandî, Sa'lebî ve Vâhidî de eserlerinde zikretmişlerdir. Mukâtil'in rivâyetinde Esmâ'nın annesi ile birlikte dedesi Ebû Kuhâfe ve onun karısının bir şey istemek için geldiklerine dâir bilgi geçmektedir.⁵⁰ Semerkandî'de Esmâ'nın annesi ve dedesi Ebû Kuhâfe'nin,⁵¹ Sa'lebî⁵² ve Vâhidî'de⁵³ ise Esmâ'nın annesi ile ninesinin kendisini ziyârete geldiği zikredilir.

Sahih hadis külliyyatında Hz. Esmâ'nın annesinin müşrik olduğu halde sıla-i rahim yapmak üzere geldiğine dair bir hadis rivâyet edilmiştir.⁵⁴ Ancak bu hadislerin hiçbirinde Hz. Esmâ'nın annesinin bir şeyler istemek için geldiğine dair bilgi yer almazken yalnızca sıla-i rahimde bulunma isteğinden bahsedilmektedir. Dedesi veya ninesinden de bahsedilmemektedir. Üstelik tefsir kaynaklarının bu konuda yaptığı nakiller de birbirleriyle çelişmektedir. Birinde annesi ile dedesinin, diğerinde annesi ile ninesinin, bir diğerinde dedesi ile ninesinin Hz. Esmâ'yı ziyaretinden bahsedilir. Ayrıca hadis kaynaklarında, anlatılan olayın âyetle bağlantısı da kurulmamaktadır. Buradan hadis kaynaklarında nakledilen bir bilginin tefsirde âyetin esbâb-ı nüzûlü haline dönüştürülerek kullanıldığı anlaşılmaktadır.

1.8. Tedvin Dönemi Öncesi Eserlerde Zikredilen Rivâyetlerin Usûl Kurallarına Göre Değerlendirilmesi

Bilindiği üzere tedvin dönemi, hicrî 1. yılın (M. 7. yüzyıl) ortalarından başlayıp 2. yüzyılın (M. 8. yüzyıl) ortalarına kadar devam eder.⁵⁵ Mukâtil, Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815), Ferrâ (ö. 207/822) gibi şahsiyetler bu dönemin başlarında eser vermiş müfessirlerdir. Tedvin döneminin ileriki aşamalarında tefsir rivâyetlerinin sıhhat ve tercihi konusunda hadis naklinde esas kabul edilen isnad sistemine itibar edilmiştir. Ancak bu durum, isnad sisteminin uygulanmadığı önceki devirlerde kaleme alınmış eserlerde nakledilen rivâyetlerdeki bilgilerin isnad usûlüne uymadığı gerekçesiyle güvensizlik oluşturması gibi bir problemi de beraberinde getirmektedir.

⁴⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1/165; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 2/191; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, 1/187; Begavî, *Me'âlimu't-Tenzil*, 1/210.

⁴⁹ İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 2/190.

⁵⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1/224.

⁵¹ Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, 1/ 233.

⁵² Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 7/333-334.

⁵³ Vâhidî, *el-Vasît*, 1/387.

⁵⁴ Buhârî, "Edeb", 8; "Hibe", 29; "Cizye ve Muvâdaa", 18; Müslim, "Zekât", 50; Ebû Dâvud, "Zekât", 34.

⁵⁵ Bk., Mehmet Efendioğlu, "Tedvin", *DİA* (İstanbul: 2011), 40/267.

Mukâtil'in tefsiri, yaşadığı çağ itibarıyla tedvin döneminin hemen başlarına tekâbül etmektedir. Bu sebeple kendinden sonraki dönemlerde uygulanan isnad tekniğini kullanmadığı ve bilhassa cerh ve ta'dil alimlerince dönemin sema ve kıraat gibi geçerli ilim elde etme yollarına başvurmadığı bilinmektedir. Mukâtil daha ziyâde başkalarına ait eserleri derlemek suretiyle elde ettiği rivâyetleri nakletmesi, isnad sistemini kullanmaması, ayrıca hadis uydurma ve tedlis yapma gibi ağır suçlamalarla itham edilmiştir.⁵⁶ Bununla birlikte yapmış olduğumuz çalışmada onun senedsiz olarak naklettiği rivâyetlerin pek çoğunun sahih ve sünen tarzı eserlerde bulunduğunu, muteber kaynaklarda aynı rivâyetlere yer verildiğini tespit etmiş bulunuyoruz. Tüm bu zaafına rağmen naklettiği hadislerin yazılabileceği de usûl âlimlerince bilhassa belirtilmiştir. Dolayısıyla Mukâtil'in rivâyetlerinin muhtevadan ziyade şekille alakalı bazı kusurları ihtiva ettiğini ve eserinden âzâde olunamayacağını söyleyebiliriz. Onunla ilgili yapılan araştırmalarda da bu durumun gözardı edilmediği görülmektedir.⁵⁷ Yapmış olduğumuz araştırmada Mukâtil ile ilgili belirtilen açıklamaların doğruluğuna dair bilgiler görülmektedir. Bilhassa onun siyâk ve sibâk uyumu ile ilgili bütünleştirici izahları âyetleri tefsirdeki üstünlüğünü ortaya koymaktadır.

Bakara sûresi 186. âyette “*Kullarım beni senden sorarlarsa (bilsinler ki) gerçekten ben onlara çok yakınım. Bana duâ edince, duâ edenin duâsına cevap veririm.*” buyrulmaktadır. Bu âyetin sebab-i nüzûlü olarak rivâyet tefsirlerinde bir bedevînin veya Yahudilerden bazılarının Hz. Peygamber'e gelerek “Allah bizden çok uzakta mı ki O'na bu şekilde seslenelim!” ve “Allah bizim duâlarımızı bu kadar uzaktan nasıl duyacak?” şeklinde benzer sorular sormaları üzerine nâzil olduğu nakledilmiştir.⁵⁸ Sonraki devirlerde de müfessirlerin âyete bu rivâyetler doğrultusunda anlam verdikleri görülmektedir.⁵⁹

Mukâtil'in âyetin nüzûlü ile ilgili yapmış olduğu açıklama ise şimdiye kadarki âyetlerin akış eksenine ve bu konuda aktardığımız sahih rivâyetlere daha uygun görünmektedir. Mukâtil bu âyeti oruç konusuyla ilişkilendirerek şöyle der: “Bu durum, orucun ilk uygulanışındaki durumla alakalıdır. Zira bir kişi yatsı namazını kılsa veya yatsıyı kılmadan önce uyursa yemek, içmek ve eşiyile münasebette bulunmak, aynen gündüz vakti oruç tutan kimseye haram olduğu gibi o kimseye haram olurdu.” Mukâtil bu açıklamanın peşinden Hz. Ömer'in yatsı namazını kıldıktan sonra eşiyile münasebette bulunmasını, ardından pişman olarak ağlayıp Allah'tan af dilemesini ve Hz. Peygamber'e durumunu arz etmesini, onun da “*Bu sana yakışıyor mu ey Ömer!*” demesiyle perişan

⁵⁶ Bk. İsmail Cerrahoğlu, “Tefsirde Mukâtil b. Süleyman ve Eserleri”, *AÜİFD* 1/21 (1973), 5-6; Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, 282-283; Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi* 1/196-197, 218-219; Kamil Çakın, “Buhârî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması”, *AÜİFD* 32 (1992), 184; Hatice Arpaguş, “Haşvî Temâyülün İzdüşümü: Mukatil b. Süleyman Örneği”, *MÜİFD* 43 (2012), 85; Ömer Türker, “Mukâtil b. Süleyman”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/135; Mehmet Tozluyurt, “Mukâtil b. Süleyman'ın Zeydî ve Mürciî Oluşu Meselesi”, *BOZİFDER* 14 (2018), 275-299.

⁵⁷ Bk., M. Suat Mertoğlu, “Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü”, *Dîvân (Disiplinler Arası Çalışma Dergisi)*, 26/50, (2021/1), 188.

⁵⁸ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 2/173-174; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 3/222-226; Begavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, 1/204; Süyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, 2/259; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 2/186-187.

⁵⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/113-114; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 5/102; Muhammed b. Yusuf Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhîr*, thk. Âdil Ahmed el-Mevhûd vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2010), 2/52.

olmasını nakleder. Bunun ardından yine sahabeden Sırma b. Enes'in, bahçesinde gün boyu çalışarak yorulması ve akşam vakti evine geldiğinde eşi yemek hazırlarken uyuması, yemek için eşi kendisini uyandırdığında ise uyuduğu için yemek yemeyi kendisine haram sayarak diğer günü iftarsız olarak oruçlu geçirmesini ve bu nedenle takatsiz düşmesini bildiren haberi nakleder. Bu durumları yaşayan müslümanların, hallerini Allah Teâlâ'ya arz ederek çıkış yolu aradıklarını bildirir. Bu âyetlerin de işte bu Müslümanların yakarışlarına cevap olarak indirildiğini, bu âyetle Allah Teâlâ'nın onlara çok yakın olduğunu, yalvardıklarında onların bu yakarışlarına duyarsız kalmadığını, duâlarına icâbet ettiğini ifâde ederek 187. "*Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılındı. Onlar sizin için örtüdürler, siz de onlar için örtüsünüz.*" âyetiyle birlikte Ramazan gecelerinde eşlerle birlikte olma problemini çözüme kavuşturduğunu zikreder.⁶⁰ Hz. Ömer ve Sırma'nın yaşamış olduğu hadiselerin benzerleri isim verilmeksizin sahabeden başkaları hakkında da anlatılmıştır.⁶¹

Mukâtil'in bu açıklamaları siyâk ve sibâk ile uyumlu olması ve önceki âyetlerde belirtilen rivâyetlerle örtüşmesi bakımından zihinlerdeki boşlukları tam olarak dolduracak niteliktedir. Dolayısıyla bu gruptaki âyetlerin nüzûl sebebinin Mukâtil'in yapmış olduğu bu açıklama olması daha uygun görülmektedir. Âyetin devamında gelen "*Allah, kendinize zulmetmekte olduğunuzu bildi de tevbenizi kabul edip sizi affetti. Artık eşlerinize yaklaşın ve Allah'ın sizin için yazıp takdir etmiş olduğu şeyi arayın. Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilinceye kadar yiyin, için.*" ifâdeleri Müslümanların oruç tutarken bir takım hatalar işledikleri, kendi nefslerine zulmettikleri, ardından pişmanlık duymaları sebebiyle Allah Teâlâ'nın onların hatalarını affederek önceki uygulamadaki ağır şartları ortadan kaldırdığını îmâ etmektedir. Âyette eşlere yaklaşma ve imsaka kadar yeme içme serbestliğine dair ifadeler de işlenen cürmün akşam vakti eşlere yaklaşmak ve uykudan sonra yeme içme kabahatleri olduğunu zımnen çağrıştırmaktadır. Tüm bu açıklamalar da Mukâtil'in esbâb-ı nüzûl kapsamında aktardığı bilgilerle tam olarak örtüşmektedir.

Buradan yola çıkarak tedvin dönemi öncesinde kaleme alınan eserlerin, daha sonra uygulamaya alınan ve rivâyetlerin tercihinde etkili bir yöntem olan isnad sistemine göre değerlendirmeye tâbi tutularak gözardı edilmesinin isabetli bir yöntem olmadığını söyleyebiliriz. Tefsir ilmi açısından tedvin dönemi öncesindeki rivâyetlerin Kur'ân bütünlüğü, siyâk ve sibâk uyumu, isnad tekniği bakımından sahih rivâyetlerde nakledilen bilgilerle çelişmemesi gibi kriterler gözetilerek değerlendirilmesinin daha uygun bir yöntemdir.

1.9. Esbâb-ı Nüzûl Rivâyetleri Arasındaki Tercihler

Literatürde dikkâtimizi çeken bir başka husus, esbâb-ı nüzûl hakkında müstakil eserleri olan Vâhidî ve Süyûtî'nin söz konusu kaynaklardaki gibi bazı rivâyetleri daha geniş hacimli tefsirlerine almamasıdır. Normalde müfessirler âyetlerin tefsirinde nüzûl sebebinin göz önünde bulundurarak te'villerde bulunurlar. İsbetli olan yöntem de budur. Ancak zikredilen âlimlerin bu hususa dikkât etmedikleri tespit edilmiştir.

Bu konuda, Bakara sûresi 190. "*Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın. Ancak aşırı gitmeyin. Çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez.*" âyetiyle ilgili olarak Vâhidî, Rasûlullâh'ın (s.a.v.) umre yapmak maksadıyla yola çıktıkları zaman müşrikler

⁶⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1/163-164.

⁶¹ Bk., Begavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, 1/206; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, 1/450.

tarafından engellendiklerinde Müslümanların kurbanlarını Hudeybiye’de kestiklerini, ertesi yıl tekrar gelmek üzere müşriklerle antlaşma yaptıklarını belirtir. Ertesi yıl Rasûlullâh (s.a.v.) ve ashabı kazâ umresi için hazırlık yaparlar ancak Kureys’in yapılan antlaşmaya riâyet etmemesinden de tedirgindiler. Zira kendilerinin Mescid-i Haram’dan alıkonulmalarından ve bu sebeple savaş patlak vermesinden endişe ediyorlardı. Ashab da haram aylar içerisinde bulunmaları sebebiyle harem bölgesinde savaşmak istemiyordu. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirmiştir.⁶²

Vâhidî’nin bu rivâyetini Süyûtî de *Lübâb*’da yine Vâhidî’den naklederek olduğu gibi aktarmaktadır.⁶³ Dikkât edilirse metninde esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet eden lâfızların kullanıldığı bu rivâyet, âyetin anlaşılması ve zihinde konumlandırılması bakımından son derece önem taşımaktadır. Vâhidî bu rivâyeti *Esbâbu Nüzûli’-Kur’ân*’ına alırken *el-Vasît* ve *el-Vecîz*’e almamıştır. Süyûtî de aynı şekilde Vâhidî’den nakilde bulunarak *Lübâbu’n-Nükûl*’e alırken, *ed-Dürri’l-Mensûr*’da bu rivâyete yer vermemiştir. Ama her ikisi de tefsirlerinde yalnızca Medine’de savaşa izin veren ilk âyet olduğunu bildiren Ebu’l-Âliye (ö. 90/709) rivâyetini zikretmişlerdir.⁶⁴

İlgili müfessirlerin, belirtilen eserlerinde aynı rivayeti mevki ve mevzû itibarıyla farklı değerlendirmiş olabilecekleri ve tekrardan kaçınarak bir rivâyeti eserlerinin birinde zikrederken diğerinde dile getirmemiş oldukları da düşünülebilir. Ama biz bu düşüncüyü çok da isabetli bulmuyoruz. Çünkü bir tefsir eserini eline alan okuyucu âyetin sebab-i nüzûlü ve onun sevk ettiği âyete bakış açısını birarada görmek ister. Kanaatimizce âyetin te’viline gidilirken buna yönelten sebebin zikredilmemiş olması bir eksiklik oluşturacaktır.

SONUÇ

Yapılan çalışma neticesinde usûl âlimlerinin belirlemiş olduğu esbâb-ı nüzûlü tespit için kullanılan ifade kalıpları ile ilgili yöntemin tefsir alanında birebir geçerliliğinin olmadığı tespit edilmiştir. Zira müfessirler zaman zaman te’vilde tercih ettiklerini beyanda, rivâyetlerde nüzûl sebebine esas teşkil eden ifadeyi tefsir, tefsire işaret eden ifadeyi kesin sebep olarak değerlendirmişlerdir.

Bilhassa tefsir kaynaklarında zikredilen esbâb-ı nüzûl rivâyetleri içerisinde hadis kriteri bakımından yeterli sıhhat ölçülerine sahip olmayan pek çok rivâyet yer almaktadır. Yapmış olduğumuz araştırmada zayıf değerde pek çok rivâyetin aslında âyetin siyâk ve sibâkıyla oldukça uyumlu olduğu ama daha sahih olan rivâyetin siyâk ve sibâkla uyumlu olmadığı görülmüştür. Bu nedenle esbâb-ı nüzûlü tespitinde hadis kriteri yöntemleriyle tefsir rivâyetlerinin eleştiriye tâbi tutularak sonuca ulaşmaya çalışmanın her zaman doğru ve geçerli bir metod olmadığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra âyette kullanılan kelime ve kavramların dönemsel tahlili yapılarak siyer bilgileriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmek suretiyle âyetlerin genel akışı doğrultusunda geniş perspektifli bir yöntem uygulamasının daha doğru sonuca ulaştıracağı tespit edilmiştir.

⁶² Vâhidî, *Esbâbu nüzûli’l-Kur’ân*, 58.

⁶³ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Lübâbü’n-nükûl fi esbâbi’n-nüzûl*. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 2006), 33.

⁶⁴ Vâhidî, *el-Vasît*, 1/292; Süyûtî, *ed-Dürri’l-Mensûr*, 2/311.

Mukâtil gibi tedvin dönemi öncesinde eser vermiş müfessirlerin rivâyetlerini geleneksel hadis yöntemleriyle tahlil ederek, isnaddan yoksun olması sebebiyle değerlendirme dışı bırakmanın hatalı bir uygulama olacağı anlaşılmıştır. Çünkü Mukâtil'in naklettiği senedsiz esbâb-ı nüzûl rivâyetlerinin âyetlerin siyâk ve sibâkıyla oldukça uyumlu olduğu, rivâyetlerin pek çoğunun şâhitlerinin sahih hadîs külliyyatı ve muteber eserler arasında kayda geçtiği, sonraki devir müfessirlerinden pek çoğunun tefsirde onun rivâyetlerine itibar ettikleri ve hadis tekniği bakımından geçerli sıhhat ölçüsüne sahip diğer rivâyetlere tercih ettikleri görülmüştür.

İlk devir müfessirlerinin eserlerine aldıkları bazı esbâb-ı nüzûl rivâyeti ve ileri sürdükleri te'villerin sonraki dönem eserlerine, bilhassa rivâyet tefsirlerine alınmadığı görülmüştür. Ayrıca orta ve yakın dönem tefsir kaynaklarında ilk dönem kaynaklarına yapılan atıflarda şu an elimizde mevcut ilk devir kaynaklarında bulunmayan bilgilerin olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, literatürdeki ciddî bilgi kayıplarının mevcudiyetine işaret etmektedir. Yapılacak olan çalışmalarda tefsir literatüründe karşılaşılan bu problemler göz önünde bulundurularak yol izlemenin, kanaat oluşturmada isabetli ve etkili sonuçlar vereceği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Ağbal, Davut. "Kur'ân'ın Üç Aşamalı İndirilişi". *AUİD*, 6/10. 2018.
- Arpaguş, Hatice. "Haşvî Temâyülün İzdüşümü: Mukatil b. Süleyman Örneği". *MÜİFD*. 43, 2012.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd. *Me'âlimü't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdusselâm vd., Riyâd: Dâru Taybe, 1991.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *Sahîhu'l-Buhârî el-Câmiu'l-müsned*, thk. Merkezü'l-Buhûsi ve Takniyeti'l-Ma'lûmât. Beyrut: Darü't-Te'sîl, 2012.
- Cassâs, Ebûbekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sâdik Gamhâvî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1992.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsîr Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Tefsirde Mukâtil b. Süleyman ve Eserleri", *AÜİFD*. Ankara: 1973.
- Cürçânî, Abdulkâhir. *Dürcü'd-dürer fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Tal'at Ferhat - Muhammed Edîb Şekûr. Amman: Dârü'l-Fikr, 2009.
- Çakın, Kamil. "Buhârî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması", *AÜİFD*. Ankara: 1992.
- Çantay, Hasan Basri. *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*. nşr. Mürşid Çantay. İstanbul: Elif Ofset, 1990.
- Demirci, Muhsin. "Esbâb-ı Nüzûl", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Abdulaziz el-Hâlidî. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf. *Bahru'l-Muhît*. thk. Âdil Ahmed el-Mevhûd vd., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Efendioğlu, Mehmet. "Tedvin". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: 2011.
- İbn Atıyye, el-Endelûsî. *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-Azîz*. thk. Abdullâh b. İbrâhîm el-Ensarî vd. Katar: Dârü'l-Hayr, 2007.

- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebî Hâtim. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Abdullah b. Ahmed b. Ali el-Gâmidî. Dammâm/S. Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1986.
- İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*, thk. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ukkâşe. Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2002.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdulmelik. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1990.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâduddîn İsmâil. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 2000.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâluddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed. *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*. thk. Züheyr Şâviş. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1984.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*. thk. Adnan Zarzur. Dimaşk: y.y., 1972.
- Kattân, Mennâ' Halil, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*. Mısır: Mektebetü Vehb, 1995.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2006.
- Kutub, Seyyid. *fi Zılâli'l-Kur'ân*. Mısır: Dârü's-Şurûk, 2003.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed. *en-Nüketu ve'l-uyûn*, thk. es-Seyyid b. Abdilmaksûd. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmud Şahâte. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002.
- Müslim, Ebü'l Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim el-Müsnedü's-Sahîh*. thk. Merkezü'l-Buhûs. Beyrut: Darü't-Te'sîl, 2014.
- Müzeynî, Halid b. Süleyman. *el-Muharrer fi esbâbi nüzûli'l-Kur'ân*. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 2006.
- Özgel, İshak. "Kur'ân'ın Üç Aşamalı Nüzûlü Anlayışının Lügavî Temelleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Arayışlar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*. 3/5 (2001).
- Öztürk, Mustafa. *İlâhî Hitâbın Tefsîri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-gayb*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmd b. Muhammed b. İbrâhim. *el-Keşf ve'l-beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Halid b. Avn el-Fezzî. Cidde: Dârü't-Tefsîr, 2015.
- Salih, Subhi. *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*. İstanbul: Dersaadet, ts.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed. *Tefsîrü's-Semerkandî/Bahru'l-Ulûm*. thk. Ali Muhammed Muavviz vd. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur'ân ve Bağlam*. İstanbul: Şule Yay., 2008.
- Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah, er-Ravzû'l-ünûf (*es-Sîretü'n-Nebeviyye ile birlikte*). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Ed-Dürü'l-mensûr fi tefsîri'l-me'sûr*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Kahire: Merkezu Hicr, 2003.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim. Mekke: y.y., ts.

- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2006.
- Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ. *Câmiü't-Tirmizî*, nşr. Sâlih b. Abdilazîz Âlû's-Şeyh. Riyad: Dârüsselâm, 2000.
- Tozluyurt, Mehmet. "Mukâtil b. Süleyman'ın Zeydî ve Mürcîî Oluşu Meselesi". *BOZİFDER* 14, 2018.
- Türcan, Saliha. *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*. Ankara: TDV Yay., 2021.
- Türker, Ömer "Mukâtil b. Süleyman". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed. *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Âdil Ahmed Abdulmersûd vd. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed. *el-Vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-azîz*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Beyrut: Dârü's-Şâmiyye, 1995.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed. *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân*. thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dîni Kur'ân Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer. *Tefsîrû'l-Keşşâf*, thk. Halîl Me'mûn Şihâ. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2009.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebü'l-Fadl ed-Dimyâtî. Kâhire: Dârü'l-Hadis, 2006.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazim. *Menâhîlu'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevvâz Ahmed Zümerli. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Gazâlî, 1995.